

Якісні зміни, що сталися в українському гуманітарному просторі за останні два десятиліття, прямо торкнулися української літератури та літературознавчих дисциплін. Колоніальні культурно-історичні обставини формування наукового буття, котрі в термінології Ліни Костенко були вдало окреслені як «заблокована культура», відходили у минуле. Натомість гносеологічну дійсність почали формувати постколоніальні реалії, витлумачення суті яких навряд чи може викликати виключно безтурботне захоплення, оскільки в контексті деколонізаційних процесів йдеться і про часті прояви «адаптованого розуму» в умовах «ночі державності» (Л. Костенко) [9; 10; 11]. Коректне герменевтичне тлумачення новітнього літературознавчого життя спонукає попередньо простежити формування обставин його побутування із врахуванням затягнутого духовно-історичного переходу і навіть зависання: від колоніальної заблокованості до постколоніальної невизначеності.

Загалом розвиток української науки про літературу в постімперський період визначали як *зовнішні*, позанаукові чинники, що впливали на створення нових обставин її існування, так і *внутрішні*, – що із середини конституювали шляхи прямування новітньої української філології.

Визначальною зовнішньою *суспільно-політичною* реалією стало здобуття Україною незалежності у 1991 році, що відкривало можливості побудови справді самодостатньої національної держави на основі різнобічного відродження століттями колонізованого українського народу. Бездержавна нація нарешті отримала шанс стати нацією державною, однак цей процес не набув політичного завершення, тому українська культура та мова так і не здобули належної енергії для розвитку. На думку фахівців, постколоніальна держава все більше набувала ознак неокolonії, прикритої псевдodemократичними інституціями. Розвиток української культури і

надалі є переважно справою окремих організацій, ентузіастів-подвижників та громадських структур. А мав би, на думку Івана Фізера, бути таки передусім масштабною державною справою. За такої гуманітарної політики «українська філологія матиме можливість росту і функціонування» [19, с. 8].

Постколоніальна дійсність відзначалася активним протиборством різноманітних *ідеологій*. Колишне ключове протистояння комунізм / антикомунізм змінилося протистоянням буттєво-історичних, націоцентричних, імперських і космополітичних систем та ідей. Універсалістичні ідеології продукували різні культурні імперіалізми (Е. Сміт, Е. Саїд), апелюючи до «універсальних», «глобальних», наднаціональних цінностей («загальнолюдських», «інтернаціоналістичних», «спільнослов'янських», «євразійських», «класових» тощо), покликаних девальвувати цінності органічні з метою забезпечення політичного, економічного та культурного панування над країнами й народами. Світоглядні протистояння прихильників та противників національних систем вартостей, активно присутні і в українській гуманітаристиці, визначали характер дискусій та полемік [1; 8; 19; 6; 4; 7].

Загальнокультурний фактор проявив себе у суттєвому ослабленні, щоправда, не всюди і не завжди, впливу російсько-радянської колоніальної парадигми (хоча в інформаційному просторі країни залишилось чимало радянських ритуалів, міфів і символів). Водночас посилилась присутність української культурної традиції. Відчутним стало проникнення західних культурних стереотипів та новітньої російської культури (радіо, телебачення, газети, книжки, інтернет та ін.). Цей культурно-семіотичний хаос поглиблювався загальносвітовими тенденціями: «катастрофічним обвалом культурних цінностей» (Ж. Рюс) у західних суспільствах. Ці тенденції заторкнули й новітнє українське літературознавство. Звідси й ключове завдання українського пострадянського суспільства, сформульоване, наприклад, Миколою Жулинським у контексті усвідомлення значною частиною української інтелігенції вагомості «національного фактору, або ширше – націоналізму» [5, с. 68].

Філософський чинник найпомітніше проявився в інтенсивному розвитку калькуляційного, крамарського («розрахункового», за М. Гайдегером) мислення за одночасного занепаду мислення буттєво-історичного («осмислювального розмірковування»), пастирського. Активно утверджувалося мислення нігілістичне, технократичне, антибуттєве, покликане не оберігати буття, а визискувати його. Чимало вчених ставали заручниками саме нігілістичних або частково нігілістичних (еклектичних) типів філософування. Помітними були і прагнення виявити та критично осмислити «ні-

гілістичну метафізику постструктуралізму» (І. Льїн): «Цілком зрозуміле прагнення долучитися до новітніх філософсько-естетичних ідей, "урівнятися з Європою" набуває надто прямолінійних форм, обертається нестримним бажанням геть усе "перенести" до нас і вільним чи невільним зневажанням особливостей національного розвитку» [3, с. 7].

Економічний фактор став природним наслідком системної кризи в українській економіці, що спричинила мізерне фінансування культурної сфери, а в соціальному плані породила ганебне розширення суспільства. Почастішали кризи і на глобальному рівні, котрі додатково проблематизували належне матеріальне забезпечення освіти та науки.

Суттєво впливав і *соціально-психологічний* чинник, особливо помітний у маргіналізації як патології духу. Йдеться про «знекоріненних» (за С. Вейль) національних маргіналів, духовно відчужених, розірваних між кількома культурами, позбавлених цілісної національної ідентичності людей, що часто прагнули «безмежного самоутвердження» (Д. Белл). У незалежній Україні до людей із «радянською» свідомістю додалися вестернізовані, вестернофільські (зорієнтовані на Захід) та неомосквофільські налаштовані індивіди. У цьому проявилися і певні спільноєвропейські тенденції. Знищення європейцями у ХХ ст. власних національних архетипів, священних символів призвело, на думку К.-Г. Юнга, до психічного спустошення, пошуку фальшивих шляхів: «Ми дозволили впасти побудованому нашими батьками дому, а тепер намагаємося залізи у східні палаци, про які наші предки не мали щонайменшого уявлення. [...] ...вакуум заповнюється найабсурднішими політичними і соціальними ідеями, відмінною ознакою яких є духовна спустошеність» [12, с. 224].

На думку аналітиків, сучасна євроатлантична цивілізація перейнята ідеологемами лібералістичної «постмодерної демократії» та «глобального капіталізму», керується прошарком менеджерів, зорієнтованих на культ споживання, додання моральних обмежень і вихід за межі культури. У сфері суспільних комунікацій шириться явище гіпертекстуальності (надміру знакових систем), що породжує проблеми сприйняття, розуміння, рефлексії, практичності (застосування) [14, с. 97]. Чимало художніх творів та літературознавчих праць все більше ставали імітаціями, «підробками» (Р.-М. Рільке) чи «симулякрами» (Ж. Бодріяр) у літературі чи науці.

Важливим у 90-ті ХХ ст. був і *духовно-релігійний* чинник. Насаджування комуністичною владою атеїзму чи московського православ'я змінилося тенденцією до відновлення органічної релігійної ідентичності, відновлення духовно-релігійної літературної твор-

чості та базованої на христологічній (філософській і богословській) традиції гуманітарної рефлексії. Ці процеси змушені були співіснувати та конфліктувати із ідеологічним пануванням у межах євроатлантичного співтовариства держав лібералістичного секуляризму та атеїзму, а в євразійському просторі – експансивно налаштованого російського православ'я.

Попри впливовість зовнішніх чинників, основну роль у літературознавчому процесі почали відігравати чинники *інтронаукові* (внутрішні) – методологічний, естетичний та літературний.

Найвагоміший серед них – *методологічний*, що проявив себе в результаті історичної зміни гносеологічних парадигм. За радянських часів у суспільному мисленні, гуманітарних науках, літературознавстві, а також у художній творчості панував *методологічний монізм*; який проголошував «єдиноправильною» марксистсько-ленінську методологію, непохитно обстоював творчий метод соціалістичного реалізму. Решта вважалось хибним, а будь-які спроби вийти за їх межі суворо каралися (в окремі періоди – навіть ув'язненням чи фізичним знищенням).

Із здобуттям незалежності України утвердився протилежний епістемологічний принцип – *методологічного плюралізму*. За таких умов науковець чи митець вільний на власний розсуд визначати, з яких методологічних позицій аналізувати свій предмет дослідження, яким при цьому методом користуватися. Це розширило можливості та підвищило якість пізнавальної і творчої діяльності, сприяло появі цікавих та продуктивних наукових розвідок. Щоправда, не всім із них вистачало логічної єдності і стрункості, а часом і усвідомлення, в ім'я чого вони здійснені. На мисленні авторів часто позначалась відсутність усталеної та послідовної методологічної позиції, що унеможливлювало ефективну наукову комунікацію. Тому в умовах методологічного плюралізму кожного разу потрібні були системотвірний чинник, методологічна домінанта. Цю пізнавальну закономірність враховували не всі дослідники, що знижувало якість та аргументованість аналітичних процедур і напрацювань.

Водночас методологічний плюралізм відкрив простір для використання науково суперечливих та гетерономних (чужорідних) науковій традиції підходів. А деякі методи нагадували нові політичні настанови, котрі змушували дослідника не так вивчати, скільки фальшувати, «надінтерпретувати» (У. Еко) художню дійсність. Це дало підставу С. Квітові окреслити, наприклад, постмодернізм як «фетишизацію лібералізму». Йшлося про використання передусім західного наукового досвіду без критичного осмислення й трансформації відповідно до концептів національної наукової па-

радиками. Однією з перших діагностувала цей процес Соломія Павличко, запропонувавши у відповідь на кризові літературознавчі явища «теорію або філософізацію літературознавства», застерігаючи від неорганічних способів розв'язання наукових проблем: «Тема сьогоднішньої дискусії є так само досить небезпечною, адже легко штовхає на популярний останніми часами шлях всеохопного, небувалого роздавання рецептів... В авангарді цього руху йдуть деякі шановні професори українського походження і американського громадянства, в кожному другому реченні своїх статей на цю тему вживаючи сакраментальне слово "потрібно"» [13, с. 488, 483]. У 90-ті роки минулого століття авторитети в гуманітаристиці почали застерігати від постмодерної «десакралізації» (Л. Костенко), «необільшовизму» (І. Денисюк), «демократичного нігілізму» (І. Дзюба) чи «політичного антиукраїнського літературознавства» (Вал. Шевчук).

За твердженням Г. Сивоконя, продуктивною філософізація науки про літературу може бути тоді, коли дослідник не забуватиме про «історичну та національну детермінованість літературно-теоретичного знання». Суголосні міркування висловлювали С. Андрусів, І. Денисюк, І. Дзюба, В. Дончик, С. Квіт, Г. Клочек, М. Наєнко, І. Фізер та ін. Ці застереження не завжди були почутими, що дало підстави узагальнювати постколоніальний теоретичний досвід як «штовханину на методологічному полі» (І. Дзюба), «розгуд методологій» (М. Наєнко) чи «зіткнення української філології із західними методологічними стратегіями» (І. Фізер).

Праці деяких українських постімперських літературознавців сформуливали дещо індивідуальний щодо реальних наукових потреб, культурної ситуації та літературної дійсності метадискурс. Його також стосуються слова, якими свого часу Гомі Бгабга охарактеризував західний досвід: «Вимоги землі, виживання раси, культурне відродження – усе вимагає розуміння і відповідей на самі концепції та структури, які академіки постструктуралізму з'ясовують у мовних іграх, і мало хто з них знає про політичну боротьбу реальних людей поза тими дискурсивними межами» [16, с. 537].

Парадигми літературознавчого мислення змінювалися під впливом *естетичного* чинника: панівну в радянський час марксистсько-ленінську естетику заступило розмаїття. Сприяли цьому численні діаспорні видання праць Л. Білецького, І. Огієнка, Д. Донцова, Ю. Липи, Є. Маланюка, Ю. Клена, М. Шлемкевича, Є. Онацького, Ю. Шевельова (Шереха), В. Петрова, Ю. Блохина (Бойка), У. Самчука, І. Мірчука, В. Яніва, І. Качуровського, І. Кошелівця, Б. Кравціва, Ю. Луцького, Г. Грабовича та ін.

Ці дискурси сприяли розкріпаченню мистецької думки та творчості, а інколи парадоксально діяли як новітні обмеження. Щоправда, вже в координатах не комуністичного, а лібералістичного нігілізму, пов'язаного насамперед із тенденцією до девальвації чи «дегуманізації мистецтва» (Х. Ортега-і-Гасет) – настановами авангардизму та постмодерну. Виразно нігілістичні елементи – імперіалізм, атеїзм, матеріалізм, космополітизм, секуляризований гуманізм, антитрадиціоналізм, расизм, сексуальна революція тощо – призвели, на думку дослідників, до виродження і втоми європейських культур.

Постколоніальна естетична свідомість українців у 90-х ХХ ст. віч-на-віч зішлася з тим, що західні культури наймасштабніше відчули після Другої світової війни. У цьому зв'язку Джон Фаулз писав про «тиранію самовираження» та окреслював інші аспекти повоєнного «чорного мистецтва»: «Однією з найбільш вражаючих прикмет нашого віку було повсюдне використання і в популярних, і інтелектуальних розвагах та мистецтвах полюсів насильства, жорстокості, зла, небезпеки, перверсій, сум'яття, двозначності, іконоборства, анархії» [18, с. 283]. У цій творчості «регістри, атрибути й аспекти нелюдського оволодівають людиною та її найближчим світом, її природою і всіма її уявленнями» (Г. Зедльмаєр).

Традиційні естетичні та герменевтичні уявлення, на думку польського естетика Владислава Татаркевича, спонукають розглядати мистецтво як частину культури, котра постає завдяки майстерності автора, становить «осібний материк у світі» й існує виключно у мистецьких творах. Авангардно-постмодерні теорії намагалися утвердити іншу позицію, в якій мистецтво постає «ворогом культури» (Ж. Дюбюффе), чимось протилежним майстерності. Тому «Все є мистецтво» (Г. Арп); «Мистецьким твором стає все, що спроможне скупчити на собі увагу» (М. Порембський), тожне будь-якій, навіть побутовій, діяльності. Звідси походять уявлення про вантажника як митця (Г. Розенберг), поява так званої «конкретної поезії», «пластичного звуку», перфомансів тощо. Мистецтво постає як абстрактна «творчість», для нього достатньо існування задуму, а не твору: «Нема вже мистецьких творів, є тільки мистецькі ситуації» (А. Моль) [17, с. 45–47]. Співіснування і конфліктування мистецьких, антимистецьких теорій та практик стало атрибутивною ознакою й української постколоніальної культури.

Одні дослідники, начебто боячись рецидивів комуністичної «ідеологізації», відмовились визнавати ідейний, інтенціональний, духовнотвірний складник мистецтва, зводячи його провідну функцію до естетизму, звужуючи бачення сутності мистецтва ще й як духовнотвірного, суспільно-культурного, онтологічного феномена,

а літератури – як «джерела звершено-історичного тут-буття народу» (М. Гайдегер). Інші взагалі поставили під сумнів існування будь-яких критеріїв художності. Така аісторична, постмодерна позиція змушувала їх підносити «свою суб'єктивну безпосередність до рангу єдиного адекватного критерію пізнання», спонукала, за спостереженням І. Фізера, до радикального розриву із минулим, що ознаменувало «посилена децентралізацію культурологічного поля, релятивізацію усіх цінностей, стирання меж поміж інтелектуальною ерудицією та опінією, наукою і припущенням, зрештою, між елітарною і масовою культурами» [20, с. 76].

Усе це болюче відбилосся передусім на теоретичній рефлексії та якості літературної критики, спонукало до невмотивованої глорифікації малохудожніх чи антиестетичних явищ, суб'єктивного заперечення чи замовчування явищ справді мистецьки вартісних. Дослідників, що утверджували й творчо розвивали класичні герменевтичні та естетичні уявлення про мистецтво, незрідка у полемічному запалі потрактовували як «фашистів», «нацреалістів» чи «старосвітських націоналістів».

Від естетичного чинника залежним виявився чинник власне літературний. У період незалежності суттєво змінилися об'єкт літературознавчих студій та уявлення про нього. Основу соцреалістичного канону сформувало уявлення про літературу як «коліщатко і гвинтик загальнопролетарської справи» (В. Ленін), що визначало тріаду: радянська література – національна за формою, соціалістична за змістом, інтернаціональна за духом. Звідси походили обмеження творчості радянських письменників, вилучення з історії літератури окремих авторів, суттєве аберування класиків, діалог із світовим письменством за посередництвом російської літератури та ін. Таку природу мало нав'язування принципів псевдоісторизму («зв'язок літератури із соціальною дійсністю та класовою боротьбою»), «радянського патріотизму», гуманізму, атеїзму, непримиренність до проявів «буржуазного націоналізму» та боротьби з «плазуванням перед Заходом» [15, с. 8–10]. Хоча, безумовно, були творчі досвіди й окремі твори, які свідомо виходили за межі соцреалізму, творячи літературу опору. У постколоніальний період література отримала можливість бути тим, чим вона повинна бути – мистецтвом слова, важливим елементом культури, фактором людинотворення, націотворення й духовно-естетичного передання. Література взяла на себе питому функцію «духовного збереження й традиції, а тому вона до всього сучасного вносила приховану в собі історію» [2, с. 146, 156].

Чимало письменників скористались цією можливістю, новаторськи освоюючи та розвиваючи національні й інокультурні до-

свіди. Інші більшою чи меншою мірою зорієнтувались на традицію західного естетичного нігілізму. Поява та активізація літературних угруповань, що культивували авангардне та постмодерне «письмо», спричинила дискусії та полеміки у середовищі письменників, в які були втягнені і літературознавці. Одні відносили письмо, що культивує бездуховність, нігілізм, спустошення, вульгарність, неоцинізм, до феноменів «антилітератури», «антиестетики» (Д. Дроздовський), «антимистецтва» (Вал. Шевчук), «генітальної літератури» (В. Панченко), інші вважали, що саме це є «нормальною» чи «єдино можливою» літературою.

Різновартісні тенденції вплинули і на формування постімперської наукової свідомості, що проявилось у становленні різних (часто еклектичних, полярних) уявлень про літературу, у перепрочитанні (незрідка вибіркового) її історії, у нерівномірному – більш глибокому чи поверховому – осмисленні «білих плям», у створенні власних (часто вельми суб'єктивних) літературних канонів, а також не завжди вмотивованому применшенні чи перебільшуванні ролі та значення окремих періодів, шкіл, персоналій та ін.

Однак ці далеко не завжди комфортні обставини не змогли зупинити розвитку українського літературознавства, що особливо помітно проявився у сферах теорії та історії літератури. Не стали на заваді вони потужним хвиллям методологічного оновлення, діалогу із світовою філологією, появою оригінальних досліджень усіх періодів національного письменства. Не маючи, на жаль, надійного культурно-політичного та економічного підґрунтя для здійснення творчого самовияву – масштабних і систематичних наукових проєктів (чого вартує лише брак повних академічних видань класиків літератури!), справжнього українського літератора все ж не паралізували загрози постколоніальної невизначеності. Він і далі залишається непідвладним малоросійському чи вестернізованому «адаптованому розумові», здобуваючи світло наукової істини в сумний час «ночі державності».

Література

1. Бойчук Б. Про літературну історіософію та бешкетування в літературі / Б. Бойчук // Критика. – 2002. – Ч. 6. – С. 32.
2. Гадамер Г-Г. Істина і метод : пер. з нім. / Г-Г. Гадамер. – К. : Юніверс, 2000. – Т. I. Герменевтика : Основи філософської герменевтики. – 464 с.
3. Дончик В. Про історію літератури, якої досі не було / В. Дончик // Слово і час. – 2002. – № 4. – С. 6-19.
4. Дончик В. Так хто реанімує ідеологізацію? / В. Дончик // Літературна Україна. – 2007. – 14 червня.

5. Жулинський М. Національна культура за умов формування нової суспільної солідарності в Україні / М. Жулинський // Сучасність. – 1997. – No 1. – С. 65–70.
6. Зборовська Н. Сучасне українське літературознавство: локальний конфлікт в Інституті літератури чи порубіжна наукова дискусія? / Н. Зборовська // Слово і час. – 2007. – No 7. – С. 3–11.
7. Іванишин П. Захист після захисту, або Новітній тип політичної цензури / П. Іванишин // Літературна Україна. – 2007. – 21 червня.
8. Ключек Г. Проблема Григорія Грабовича: момент істини / Г. Ключек // Дзеркало тижня. – 2003. – 1 листопада.
9. Костенко Л. Геній в умовах заблокованої культури / Л. Костенко // Літературна Україна. – 1991. – 26 вересня.
10. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала / Л. Костенко. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 1999. – 32 с.
11. Костенко Л. Ніч державності / Л. Костенко // День. – 2012. – 23 серпня.
12. Левчук Л. Західноєвропейська естетика XX століття : навчальний посібник / Л. Левчук. – К. : Либідь, 1997. – 224 с.
13. Павличко С. Методологічна ситуація в сучасному українському літературознавстві / С. Павличко // Павличко С. Теорія літератури / передм. М. Зубрицької. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 483–491.
14. Розумний М. М. Доктрина дії: Соціально-філософський конспект / М. М. Розумний. – Х. : Майдан, 2009. – 136 с.
15. Скупейко Л. «Слово і час»: сторінки українського літературознавства / Л. Скупейко, В. Дончик // Слово і час. – 2002. – No 8. – С. 8–10.
16. Слемон С. Постколоніальна критика / С. Слемон, Г. Тіффін // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 536–539.
17. Татаркевич В. Історія шести понять: Мистецтво. Прекрасне. Форма. Творчість. Відтворництво. Естетичне переживання / В. Татаркевич ; пер. з пол. В. Корнієнка. – К. : Юніверс, 2001. – 368 с.
18. Фаулз Дж. Арістос / Дж. Фаулз. – Вінниця : Тезис, 2003. – 340 с.
19. Фізер І. Зустрічі чи зіткнення української філології із західними методологічними стратегіями / І. Фізер // Слово і час. – 2006. – No 4. – С. 5–10.
20. Фізер І. М. Американське літературознавство: Іст.-критич. нарис / І. М. Фізер. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 108 с.